A represión franquista en Galicia

Actas dos traballos presentados ao

Congreso da Memoria

Narón,
4 a 7 de decembro de 2003

A represión franquista en Galicia
Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria
Narón, 4 a 7 de decembro de 2003

1ª edición: maio 2005

Deseño e maquetación: Edicións Embora
Ilustración da portada: Alberto Toval

Depósito Legal:

Exilio galego

Xurxo Martínez Crespo
Lois Pérez Leira

Quero agradecer en nome da Confederación Intersindical Galega esta invitación para participar como ponente deste congreso xunto ao meu compañeiro Xurxo Martínez Crespo que redactou parte desta ponéncia.

Que estas palabras servan para homenaxear ás miles de vítimas do xenocidio cometido contra o noso povo e os seus traballadores. Aos asasinados, aos presos, aos exiliados, aos familiares que tiveron que padecer todo tipo de persecución política ou moral.

Como familiar directo de represaliados, quero aproveitar tamén estas palabras para renderlle a miña emotiva homenaxe aos meus avos maternos Agustín Leira Fernández, preso no cárcere de Pontevedra durante tres anos e a Flora De Dios presa durante catro anos no cárcere de Saturrán en Euscadi. O seu delicto, coma nos dixo nos seus poemas Marcos Ana foi tremendo "quisieron encher de estrelas o corazón do Home." Para todos eles as miñas palabras de recoñecimento e lembranza constante.

Afirma Eduardo Galeano: "Non hai história muda. Por moito que a queimen, por moito que a rompan, por moito que a mintan, a história humana négase a calar a boca. O tempo que foi sigue a latexar, vivo, dentro do tempo que é, inda que o tempo que é non o queira ou non o saiba. O dereito a recordar non figura entre os dereitos humanos consagrados polas Nacións Unidas, pero é máis importánte que nunca reivindicalo e poñelo en práctica: non para repetir o pasado, senón para evitar que se repita; non para que os vivos sexamos ventrilocuos dos mortos, senón para que sexamos capaces de falar con voces non condeadas ao eco perpétuo da estúpidez e a desgraza"[1].

Falemos de exilio

Na história de Galiza o exilio é unha categoria histórica. Non só no século XX, senón noutros anteriores. Os vaivéns políticos fixeron que moitos galegos e galegas sairan do país por un período máis ou menos longo, debido ás súas ideas.

Militares, intelectuais, relixiosos, políticos, sindicalistas, líderes obreiros, mestres, etc. Experimentaran o exilio xa antes da sublevación contra a democrácia en 1936.

Cando falamos de exilio, nesta ponéncia, falamos do exilio exterior, é dicir, a saída forzosa do país por razóns distintas, na súa meirande parte políticas. Mais non debemos esquecer, que tamén se produxo un exilio interior, moito máis difícil de cuantificar e cualificar, froito da autorepresión e da autocensura que moitos galegos e galegas demócratas tiveron que aturar na longa noite de pedra que representou a ditadura franquista.

Galiza, con loita e moito sangue foi das primeiras en caer ante a gadoupa feixista. As vagas do exilio republicano galego foron: os primeiros refuxiados do 1936 que fuxiron através da fronteira de Portugal ou do mar cara o lado republicano, e o exilio que na década do 40 foi fuxindo amodo através de Portugal ou da Franza cara América.

O exilio

Co alzamento militar do 18 de xullo de 1936 comeza para o povo galego, a represión salvaxe e inhumana, o terror organizado e o exilio forzado. Comeza daquela o que chamamos o exilio galego de 1936. Dias antes de aquela macabra data, Galiza presentaba ante o presidente do parlamento español e seu estatuto de Autonomia, que poucos meses antes fora aprobado pola imensa maioria da súa povoación, 99 % dos votos, en forma de plebiscito.

A prensa madrileña reseñaba aquel acontencemento tan importante para Galiza e que seria, seguramente, un dos tantos detonantes da guerra civil:

...Fue recibida en el día de ayer en audiencia por S.E. el señor Presidente de la República la comisión de Galicia que vino a Madrid a entregar el Estatuto Gallego al Presidente de las Cortes. La componían un grupo de Diputados del Frente Popular, los Presidente de las cuatro Diputaciones gallegas, el Comité Central de Autonomía de Galicia representado por su Presidente el señor Tafall; el secretario Señor Rajoy; el Señor Mariño y el Alcalde de Compostela, Don Ángel Casal y otros alcaldes de ciudades y villas de Galicia y de numerosos concejos rurales...

(*El Debate* de Madrid 18 de xullo de 1936).

Aquela viaxe da comitiva da Comisión do Estatuto de Autonomia, salvaríalle a vida a varios dos nosos máis destacados políticos galegos entre eles, aos deputados Alfonso Castelao, Ramón Suárez Picallo e ao secretário de actas do Estatuto o escritor Arturo Cuadrado.

Outros ao regresar aos seus povos serán detidos e fusilados. Ese é o caso do alcalde de Santiago Ángel Casal.

"Eran dias carregados de presáxios sombrios. No serán do 16, Castelao, vai despedir aos membros da comisión e baixou à estación do Norte. Non se limitou a desexarlles boa viaxe. Insistiu, e moito con Casal, para que agardaran en Madrid, a que a situación se despexara. Non conseguiu creto para as suas palabras, para as súas agoireiras, videnciais palabras. No mesmo comboio, os deputados Alonso Rios e Villaverde, volvian, tamén, á Terra.

Nos dous subseguintes dias –xa da máis punxente arelanza– outros comisionados e algúns parlamentarios galegos tomaron o mesmo camiño. O 18 seríán López Bouza, presidente da deputación de A Coruña, e seis acompañantes da mesma Corporación. O 19 o deputado Xosé Miñones Bernárdez. E non foi con el, como tiña predisposto, Emilio González López, por ter desistido no derradeiro intre.

Os que deixaran Madrid e os que ficaban, vironse de súpeto mergullados en mundos enimigos. Da noite para a mañá. Como Larra predixera, meia España ditara a morte á outra meia. Dos que marcharonn de Madrid ningún salvou a vida. Aquel abraiante rosário de fusilamentos, co de Alexandre Bóveda por diante, logo chegaron ao coñecemento da zona leal." Valentín Paz Andrade.

En Madrid e noutros lugares da república estaban radicados temporalmente deputados, funcionarios, políticos, militares e intelectuais que por razóns laborais ou intereses persoais querian seguir de perto o que acontecia con aquela ilusionante experiéncia política.

Foi asi como quedaran fóra de Galiza os governadores civís nomeados por Casares Quiroga: Manuel María González (Toledo), César Alvajar (Soria) y German Vidal. Tamén temos que nomear a militares que cumprian misións fóra de Galiza, a funcionarios da administración, artistas, xornalistas ou simplesmentes emigrantes que residian na zona leal e se sumaron en apoio da República.

Ante a guerra civil abertamente declarada, os partidos galegos integrantes da Frente Popular tentan reagrupar as suas forzas partidarias e incluso formas unitarias de acción. É así coma o Partido Galeguista através de Castelao e Ramón Suárez Picallo (os únicos deputados galeguistas que quedaran na zona republicana) reorganizarán o partido e participarán das distintas Cortes convocadas durante a contenda civil. Coa viaxe de Castelao à URSS e posteriormente México, co fin de realizar campañas de solidariedade coa causa republicana, Ramón Suárez Picallo pasará a ser o secretário xeral do Partido Galeguista, Ramón Valenzuela secretário de Organización, Delgado Orriarán secretário de propaganda, Valín o administrativo e López Durá secretário político. Como

vocais estaban Amparo Albajar, responsabilizándose da secretária da muller, e Elixio Rodríguez.

El Partido Comunista cunha estrutura máis sólida e disciplinada terá unha política máis activa tanto cara a Galiza, coma para organizar aos galegos que residian en Madrid. Seguramente a fundación das Milicias Galegas fora a primeira experiéncia unitária do exilio galego. Inda que inspiradas por Castelao e Picallo, serian os comunistas, comandados por Lister e Santiago Álvarez, quenes darian verdadeira organización a estas heroicas milicias.

Luis Soto no se libro de lembranzas fai referéncia á fundación destas milicias:

É preciso recoñocer que na constitución deste batallón galego intervinieron positivamente Castelao e Suárez Picallo. Lister e Santiago Álvarez foron os principais contrutores deste batallon...

Tamén o Partido Socialista Obrero Español de Galiza reorganizará aos seus máis destacados dirixentes e intentará manter un labor partidario na zona republicana.

Os comunistas e os galeguistas durante toda a guerra e posteriormente serán os máis activos xeradores de iniciativas unitárias antifascistas. É importante sinalar a creación en Valencia do primeiro instrumento político unitário dos galegos exiliados, chamouse *Solidariedade Galega Antifascista*, a mesma estaba impulsada polo Partido Galeguista, Partido Comunista, Izquierda Republicana e Partido Socialista. Luis Soto escreberá sobre esta organización: " Solidariedade Galega Antifascista se trasladou co governo a Barcelona e seguiu traballando con coraxe en todas as frontes e na retagarda e mesmo na clandestinidade do país. Nas Américas adquiriu entón un relevo de valores democráticos e culturais grandes e de magnificienza esplendorosa, especialmente en Bos Aires e Nova Iorque..."

Prensa do exilio galego

Durante todo a guerra civil os grupos políticos galegos intentaron editar xornais co obxectivo de alentar ás forzas republicanas e asemade denunciar o xenocidio que se estaba cometendo en Galiza. Así nacen os seguientes xornáis:

- *El Miliciano Gallego*. Sae o primeiro número en agosto de 1936. Órgano do Cuarto Batallón da Primeira Brigada Mixta de Lister. O xornal estaba supervisado por Santiago Álvarez e nel escribiron. Enrique Lister, Rafael Dieste, Puente, Herrera Petere.

- *Nova Galiza*: Boletín Quincenal dos Escritores Galegos Antifeixistas. Sae o primeiro número o 5 de abril de 1937. Este boletín nace baixoo a dirección política de Castelao e Suárez Picallo. Escriben no mesmo Rafael Dieste, Arturo Cuadrado e con debuxos de Arturo Souto.
- *Nueva Galicia*: Portavoz dos Antifascistas Galegos: sae o seu primeiro número o 17 de maio de 1937 até setembro de 1938. Estaba dirixido por Gómez Gayoso inda que era un xornal aberto a todos os antifeixistas estaba dirixido polo Partido Comunista. Entre os colaboradores máis destacados podemos nomear a Castelao, Souto, Briones.
- *Galicia Libre*: Órgano da Agrupación de Gallegos Libertarios. O primeiro exemplar saiu o 20 de setembro de 1937 en Madrid. Entre os colaboradores está Castelao. Posteriormente se editou en Valencia a partir do 20 de setembro de 1939.

Co fin da guerra civil outros xornais e revistas se converten en voceiros dos galegos exiliados:

- *Galicia*, Segunda época (1940) órgano da Federación de Sociedades Galegas Agrarias e Culturais. Escriben: Eduardo Blanco Amor, Arturo Cuadrado, Rey Baltar, Antonio Baltar etc.
- *Abrente*. Revista galega editada en Bos Aires en 1940 pola Casa de Galicia. Escriben: Castelao, Blanco Amor, Elpidio Villaverde, Buxán, Cornello, etc.
- *Boletín Galego de Información*. Editado en México por Luis Soto en Xullo de 1941. Boletín unitario de clara tendencia comunista.
- *Galicia*. Órgano da Alianza Nazonal Galega. Editado en México dende 1944 até 1947. Editor: Ramón Troncoso Fernández. Colaborarán: Luis Soto, Arturo Soto etc.
- *Galicia Emigrante*. (1954 - 1959) Editado en Bos Aires baixo a dirección de Luis Seoane. Colaboraron: Arturo Cuadrado, Alberto Vilanova, Núñez Búa, Valenzuela, Novoa, Laxeiro Fernández del Riego etc.
- *Galiza*: Editado en Montevideu polo Bloque Nacionalista Republicano Galego. Dirixido por Isidoro C. Rivo.
- *Loita.* Editado en México (1943 – 1947) Foi continuador do Boletín galego de Información.
- *Loita* voceiro do Movemento Galego de Liberdade Nacional. O primeiro numero sae en marzo de 1959
- *A Nosa Terra*: Editado en Bos Aires convertese en voceiro das Irmandades Galegas de Bos Aires. Entre os colaboradores contase con Moisés Da Presa, Rey Baltar, Castelao, Alonso

Rios, Picallo, Antonio Baltar, Gumersindo Sanchez Guisande etc.

- *El Republicano Gallego*. Editado en Bos Aires en 1948 por García Gerpe, integrante de Izquierda Republicana.
- *Saudade, Verba galega das Americas*. Editado en México en xullo de 1942. Voceiro das Irmandades Galeguistas baixo a dirección de Xosé Caridad Mateo. Colaboraban: Delgado Gurriarán, Marcial Fernández, Carlos Velo Cabanillas (fillo) etc.
- *Unidad Gallega*. Órgano de Casa de Galicia de Nova Iorque. Director Víctor Fernández. Colaboraban Castelao, Guerra da Cal, Martínez López etc
- *Vieiros.* Voceiro do Padroado da Cultura Galega de México. Editada en 1959 baixo a dirección de Luis Soto, Delgado Gurriarán e Carlos Velo.
- *Nova Galicia.* Revista de cultura y política. Editada en Franza a partir do 1 de outubro de 1966. Estaba dirixida por Santiago Álvarez. Orientación comunista.
- *Terra e tempo*. Editada en México en 1965. Foi impulsada por Luis Soto e Carlos velo.
- *Boletín do Consello de Galiza*.

Galeuzca no exilio

Unha das primeiras iniciativas políticas dos exiliados galegos foi a recreación conxunta de Galeuzca. Iniciativa semellante á que se forxara durante a segunda república entre os nacionalistas bascos, cataláns e galegos.

O 17 de outubro de 1944 publicouse en París un manifesto dando conta da reaparición de Galeuzca no exilio. O histórico documento ía asinado por José Agirre, presidente do Governo de Euzkadi. Carlos Pi Sunyer, Presidente do Consell Nacional de Catalunya. Alfonso Daniel Castelao, Presidente do Consello de Galiza. A declaración de constitución dicía entre outras cousas:

...Catalunya, Euzkadi e Galiza (Galeuzca), povos vencellados polo afecto e o interese comun, conviñeron un firme pacto de unión, segundo o seu espíritu respectivo, con solidariedade de propósitos e de fins comúns de democrácia e liberdade nacional. Estas finalidades serán cumpridas mediante a máis eficaz organización interior e exterior, dos medios que desenvolvan coordinadamente cantos medios dispoñan os seus governos, organizacións e povos.

Restaurada normalmente a República e aberto o periódo constituínte, os tres povos reclamarán...respeto á súa decisión democrática e libre, que

Galeuzca, recollendo a vontade maioritaria, desexa que se oriente cara á confederación republicana democrática española ou Ibérica no seu caso.

A pesares de que o documento de constitución deuse a coñecer en París, será Bos Aires o centro de actividades de Galeuzca. A partires do acordo de constitución comenzaráse a organizar delegacións en distintos pontos do exilio, incluso realizouse unha xuntanza clandestina en Cataluña o 25 de outubro de 1945.

O entusiasmo creado pola constitución de Galeuzca e a potencialidade que amosaba a unión de Cataláns, Bascos e Galegos, foi creando a necesidade de ir pensando en ter un órgano xornalístico desta organización unitaria. É así como nace a revista "Galeuzca: en agosto de 1945, editándose 12 números ata xullo de 1946.

Galeuzca na Venezuela

Galegos, cataláns e bascos tentaron na Venezuela de repetir o que se fixera unha vez na península e máis tarde na Argentina e neutros lugares de Améica a partir da experiencia arxentina. Cunha nutrida representación do exilio nacionalista basco e catalán aparecen os primeiros intentos de asentar definitivamente Galeusca coas sinaturas dos galegos Xosé Velo e Xosé Sesto.

A realidades foi que loitas intestinas entre os mesmos bascos deu término a este primeiro intento. O segundo partiu dos mesmos cataláns. A esta xuntanza para refundar Galeuzca en Venezuela foron os bascos a título persoal e non no nome do Partido Nacionalista Basco. Outro elemento distorsionador dentro da alianza foi a cegada dunha nova e recente corrente migratória galega, é decir, ausente de exiliados políticos, totalmente dspolitizada e sen ningún interés na participación que quedou reducida, no caso galego, a un grupo moi pequeño, e pouco representativo da colectividade.

Os galegos da man de Pepe Velo e mentres estivo na Venezuela no Lar Gallego mantiveron haches a chama de Galeusca co gallo das homenaxes que anualmente celebaraba o Lar dedicados á figura de Castelao.

A primeira homenaxe, 1951, tivo coma anfitrión a Xosé Velo que falara de Castelao e a tráxica morte do seu fillo. Nesta homenaxe participaran Pi i Sunyer, o irmán de Ortega y Gasset e polo colectivo basco José María Etxezarreta.

Repetiríanse estas homenaxes con Marc Aureli Vila (quen tratara con Castelao), Lucio Arretxabaleta, Campillo da republicana Casa de España, até chegar á década dos 60 coa invasión da corrente migratória da que falaramos antes de xente despoliti-

zada e apolítica, exiliados económicos. O descoñecemento da figura de Castelao trouxo homenaxes que ás veces, por non empregar a palabra sempre, eran un acto folclórico baleiro. O lugar dos cataláns, bascos, e republicanos foi ocupado por canarios e asturianos, colectividades estas ausentes e carentes do coñecemento histórico da figura de Castelao. Galeusca que nacera e medrara ao abeiro da figura de Castelao, esmoreceu engorde.

Exilio Galego en Chile

Galeuzca en Chile

A finais de 1944, Rodolfo Prada, colaborador directo, de Castelao, realizou unha xira por Latinoamérica, co obxectivo de organizar as Irmandades Galegas e os Grupos Galeuzca. A súa primeira escala foi Santiago de Chile, onde lle esperaba Ramón Suárez Picallo. Pola noite, Prada foi homenaxeado no Centro Catalán, onde compartiu mesa, con Pedro de Arretxabala delegado do governo Basco, Antón Blavia representante Catalán e Picallo. Durante a cea, acordaron constituir oficialmente Galeuzca en Chile, despois de terse fundado recentemente en Bos Aires. Picallo no transcurso do xantar fará uso da palabra, garantíndolle a Prada, que ao volver este de México, estaria constituida Galeuzca en Chile. E así foi que, o ímpetu de Picallo, puxera en movimento, tódas as forzas de bascos, cataláns e galegos, realizando un sen fin de actividades conxuntas.

Ao chegar Prada a Bos Aires, declara ao xornal "A Nosa Terra":

A coleitividade galega achábase desourentada políticamente e coa concenza patriotica esmorecida. E Suárez Picallo con artigos nos xornaes chilenos e coa verba elocuente, fixo o milagre de alcender o sentimento galeguista que se manifestou rexamente no banquete de mais de trescentos comensaes, co cal, a coleitividade galega de santiago celebrou o derradeiro Día de Galiza no aristocratico Hotel Crillón d-aquela Capital.

Naquel ano, a sección de Galeuzca en Chile, organizou unha homenaxe a Luis Companys, ao cumprirse o carto cabodano do seu fusilamento. Ramón, foi un dos oradores dese acto, de forte contido antifranquista. O correspondente de " A Nosa Terra" en Chile, o resumirá nos seguintes termos:

O deputado galeguista, Dr. Ramón Suárez Picallo, fixo o eloxio do grande Martir de Cataluña e puntualizou o siñificado de Galeuzca co seu

programa de dármonia e de unión hispánica baseada na realidade peninsular.

Fixo resaltar Suárez Picallo o valor histórico do intre que estamos vivendo, que é punto de partida de camiños novos para a vida dos povos. E como Galeuzca, ideal de superación e programa de realidade, chega xustamente, cando as nazóns hespañolas conquiren a sua autodeterminación, pra recoller as arelas comuns e integrar a todos-los povos da Peninsula nun Estado plurinazonal.

Pode decirse que, a grande figura catalana de Companys irradiaba dende aquela beira dos Andes unha luz crara chamada a facilitar a comprensión entros povos; e ao craror d-esa luz, resaltaba Galeuzca como encarnación do mais outo ideal hispánico fitando desinios de concordia e de superación tanto na área da Peninsula como nas suas proiecións universaes.

Ramón convertérase nunha das figuras mais destacadas do exilio en Chile. A sua condición de deputado republicano, a sua fogosa oratoria e a sua intelixente pluma periodística convertiriano nunha persoalidade, que trascendía os marcos da própria colectividade española.

A prensa da época faise eco da homenaxe que Galeuzca rendelle ó próprio Picallo. O 31 de novembro de 1944, o xornal "La Nación" de Santiago de Chile, sinalou nunha das suas novas que o deputado galego Ramón Suárez Picallo, foi homenaxeado en Santiago de Chile, co gallo de ter cumprido 50 anos. Durante a homenaxe fixeron uso da palabra Pedro de Aretxabala presidente honorario do movimento Galeuzca, facéndolle entrega da bandeira basca e resaltando o labor de Picallo en defensa dos dereitos das nacionalidades históricas. Posteriormente falou Xosé Salomó presidente do Centro Catalán dicindo que Picallo era un paladín de Galeuzca. Finalmente o noso biografiado agradeceu dicindo:

Galeuzca non é separatista, pois pretende que se organice unha confederación de povos, na cal todos sexan iguais e teñan os mesmos dereitos. Galeuzca non busca un alonxamento das nacionalidades históricas, sino todo o contrario...

Creación do Consello de Galiza

O 15 de novembro de 1944, fúndase en Montevideu, o Consello de Galiza, coa sinatura de Alfonso Rodríguez Castelao, Elpidio Villaverde, Antón Alonso Ríos e Ramón Suárez Picallo. Os catro asinantes eran os únicos deputados galegos refuxiados en América. Os cales acordaron:

Xuntarse nun so corpo de dirección política para gardar, manter e defender a derradeira vontade política de Galiza, mentres dure esta etapa de avasallamento na que o povo vese privado de toda expresión democrática. Ditos mandatarios afirman que a vontade política de Galiza arranca legalmente do Estatuto plebiscitado en 1936.

Os mencionados mandatarios defenderán, por conseguinte, o dereito de autodeterminación para o povo que representan; pero consideranse autorizados a restrinxir este dereito ó que sexa racionalmente xusto e posibel, descartando o separatismo e avogando por unha unión accionada de tódos os povos diferentes de España, ou mellor, da Península, dentro dun Estado plurinacional republicano, con garantías de liberdade para os homes e os povos. Tendo en conta que a vontade dos electores galegos representan unha ínfima minoría de votos no corpo político de toda España e que, polo tanto, a vontade do povo galego sería indefectibelmente vencida polo peso numérico dos votos non galegos, resulta natural que os representantes de Galiza busquen o equilibrio democrático de España a base dunha nova estructura do Estado Español, na que os povos sexan os verdadeiros suxeitos do dereito político. Para este fin, a unidade de dirección política de Galiza no exilio, emprenderá unha campaña, xunto co Governo de Euzkadi e o consello Nacional de Catalunya, para pesar, por convencimento, na conciencia liberal e democrática dos demais españois...

A creación do Consello de Galiza xerou un importante debate entre o galeguismo do exterior cos sectores galeguistas do interior, liderados por Ramón Piñeiro.

Coa caída de Galiza en mans das forzas franquistas e a posterior derrota das forzas republicanas, os galeguistas que aínda permanecían no país intentan unha reagrupación de forzas. Moitas son as dificultades para reorganizar o partido, a maioría dos cadros principais ou foron fusilados ou marcharon cara o exilio. En Galiza quedaban persoas illadas que polas súas posicións moderadas non foron perseguidas. Mentres que algúns militantes desde posicións de esquerda loitaron xunto ós comunistas na resistencia armada. Co pasar dos anos a reagrupación galeguista vaise a realizar a través dun grupo de intelectuais que admiten a imposibilidade de enfrontarse abertamente contra o réximen imperante. Comeza a xestarse entre eles unha concepción culturalista, desbotando os métodos e xeitos políticos do galeguismo político encabezado por Castelao e o Consello de Galiza.

O debate cos seguidores de Ramón Piñeiro levan a Ramón Suárez Picallo a redactar un borrador sobre a significación histórica da creación do Consello de Galiza:

Ó finar a guerra civil, en 1939, milleiros de galegos, que loitaran nela defendendo a República, na concencia de que República e autonomia pra

Galiza, eran cousas consustanciadas e inseparabeis, tiveron que saír mundo adiante polos camiños do desterro, especialmente rumbo ás Américas. Entre istes emigrantes galegos forzados, habia moitos que ostentaban en Galiza cargos politicos de representación popular, deputados a Cortes, deputados provinciales, alcaldes, concellales, ex ministros, ademáis de dirixentes politicos e sindicais, profesores e intelectuais de moita valía, que se sumaron e se confundiron coas vellas institucións representativas das poderosas coleitividades galegas residentes, a maioria das cales, especialmente as da Arxentina e do Uruguai eran dende sempre de siño autonomista, republicán e democrático.

E namentres que vascos e cataláns en situación igual por ter aprobados e promulgados os seus estatutos autonómicos dentro da continuidade institucional, constitucional e xurídica da República, sostiñan, e sosteñen na emigración, os seus orgaismos representativos disa continuidade, os galegos carecíamos dunha entidade similar por non terse promulgado o seu Estatuto respeitivo.

En efeito, o Estatuto Galego, plebiscitado o 28 de xunio de 1936, fora entregado con todas as formalidades xa cubertos os tramites marcados na Constitución da República, na Presidencia do Parlamento, pra ser sometido á súa aprobación, unhas horas antes de estalar a moura traición. Xa en plena guerra civil, o Estatuto tivo leitura oficial na sesion das Cortes, celebrada en Monserrat en febreiro de 1938; e en 1944, nas Cortes celebradas en Ciudad de México, tivo penultimo trámite parlamentario, ó ser nomeada ali a Comisión encargada de ditaminalo e propoñer a sua aprobación.

Galicia non tiña, pois, un "Estatus" perfeito con referencia a súa autonomía, pero tiña unha forte espeitativa de telo, á vista dos trámites constitucionais xa corridos polo seu Estatuto, que lle permitía crear un organismo representativo, ainda que somentes fose simbólico d-aquela espeitativa de direito. Ise orgaismo é o Consello de Galiza.

Oríxe: Castelao, cuia vida, obra esprito e corazón, foron íntegras pra Galiza, matinou constantemente na creación do devandito orgaismo. El atopouse na emigración especialmente en Bos Aires coa "outra" Galiza, coa Galiza Ultramariña: unha Galicia viva e palpitante de esprito de galeguidade, de fervor republicán e democrático de anceios de libertade pra Patria, que via no noso lider, non somentes ó grorioso artista, senón que tamén o guieiro ideal, o conductor dun povo.

Ista Galiza que se volcara integra en favor da proclamación da República Federal, que apoiara politica, espritual i-economicamente, as campañas a prol do Estatuto autonómico, e que, durante a guerra civil, foi a forza maior e mais vital da axuda os combatentes da legalidade republicana na que vían a posibilidade da autodeterminación politica da Galiza, non se resiñaba a acatar pasivamente os resultados inxustos da guerra civil. E pasados os primeiros intres de angustiado estupor quixo seguir

loitando dende a emigración polos vellos e ben amados propósitos e ideais de liberdade e democracia pra Patria galega. Mais, pra que a loita fose eficaz, necesitábase unha entidade que a orientase por riba da discrepancias de matiz politico, filosófico e ideolóxico –absolutamente naturais e lícitas en todo organísmo democrático– eisistentes no seo das nosas entidades coleitivas. Unha entidade que, en certo grado representase dalgún xeito, a vontade libremente eispresada do povo galego; unha entidade que fose aceitada, recoñecida e respetada por todos, como representación da Galiza democrática e autonomista que se manifestara nas eleicións de febreiro de 1936, e no Plebiscito de xunio do mesmo ano.

Castelao antes de darlle forma a ista entidade, consultou a varios xuristas galegos, entre eles a profesores de dereito da Universisade Compostelana. Celebrou reunións privadas de consultas, tamén cos principales dirixentes das coleitividades galegas da Arxentina e do Uruguai, e, por correspondencia, ós das outras coleitividades de toda América. Consultou eisimesmo, persoalmente e por correspondencia, ás autoridades dos governos vasco e catalán no eisilio os feitos do posíbel recoñecemento do orgaismo galego.

As respostas foron todas favorabeis e, a vista delas, Castelao deulle vida e forma ó Consello de Galiza en aito publico memorábel, na cibdade de Montevideu –circunstacias politicas de aquel intre fixeron imposibel que fose en Bos Aires– lendo ante varios milleiros de galegos, das duas ribeiras do Plata á sua aita de fundacional.

Composición: Xa fica dito que o orgaismo, aparte do seu caraiter simbólico e patriotico tiña que ter certa forza representativa da vontade do povo galego, libremente eispresada. E ista representatividade dase cabalmente nos deputados galegos elexidos nas memorables eleicións de febreiro de 1936, a derradeira ves que Galiza puido elexir libremente representantes seus.

Por eso o Consello está integrado por ises deputados, perteñecentes a distintos seitores politicos aituantes en Galiza. Castelao foi o seu primeiro e único presidente. cando el morreu o Consello deixou de cubrir o cargo pra que el seguise presidindo dende a inmortalidade donde mora.

A parte executiva da presidencia desempeña Antón Alonso Rios, deputado agrario por Pontevedra, no seu caracter de Segredario Xeral.

Polo demais ista composición do Consello a base dos deputados concorda co artículado da Constitución (arts. 11 a 16) referente ás autonomías, e coa parte "transitoria" do estatuto Galego plebiscitado, que lles confire ós diputados as Cortes a facultade de Constituirse en Governo provisional até a implantación do Estatuto e de todos os seus órganos de poder.

O Consello aitua asesorado por varias Comisións de Facenda, de Asuntos Politicos, de Asuntos Culturales etc. Os membros destas Comisións perteñecen ás principais institucións da colectividade galega de Bos Aires e do Uruguai, que o apoian e recoñecen.

Significación: O Consello de Galiza non é un governo en eisilio: É unha institución simbólica, gardadera da voluntade republicán, democrática e autonomista do povo galego. Non interveñen en polémicas de ningunha natureza no seo das coleitividades. Aitua en defensa do manteñemento d-aquela vontade, esclarecedora e mantendo o seu siñificado. estimula, axuda o apoia, na medida das súas forzas, toda laboura tendente a que Galiza, recupere o antes posibel, os seus dereitos democraticos de autodeterminación politica e nacional, tanto na emigración coma no interior. Con elo vai implicito que apoia canto se faga pra poñer fin ó reximen iñominioso que a ten sobmetida, opresa i-esplotada. Do mesmo xeito estimulada toda laboura cultural e artistica, de dentro e de fóra de Galizaa, que tenda a arrequentar os bens do esprito galego, e a xerarquizar a sua personalidade diferenciada, nacional e culturalmente.

A vida do Consello de Galiza está autolimitada polos seus propios fundadores. Deixara de eisistir no intre mesmo, (nin un minuto antes, nin un minuto despois en que Galiza recupere o dereito de elexir, libremente, representantes propios que aituen en todos os ordens.

Informe manuscrito de Ramón Suárez Picallo (Arquivo da Real Academia Galega).

Viaxe a México (Xuntanza das Cortes no exilio)

O 1 de outubro de 1945, parte a delegación do Consello de Galiza, dende Bos Aires, rumbo a México, para participar da convocatoria, da reunión das Cortes no exilio. Do aeroporto de Morón, parten Castelao e Villaverde, realizando distintas escalas técnicas e políticas, en Montevideu e Río de Janeiro. Mentres tanto Antón Alonso Ríos, sae para a provincia de Mendoza, pasando posteriormente a Santiago de Chile, onde se sumara Picallo á delegación. Xuntos, aos dous deputados galeguistas, viaxaran o deputado catalán Pelayo Sala e o deputado basco Lasarte.

O presidente do Governo Español no exilio, José Giral, dirá o 7 de novembro ante as Cortes: *Por último Galiza deixou expresada a súa vontade de autonomía no texto do Estatuto plebiscitado e aprobado polo povo galego, que no seu día tomou estado parlamentario e quedou pendente do exame e aprobación das Cortes*. Dous días despois a minoría galega integrada por tódolos parlamentarios, propuso a formación da Comisión do Estatuto Galego que quedou constituida despois dun longo debate. No transcurso das seccións Picallo terá unha intervención decisiva, logrando rebatir os argumentos centralistas dos seguidores de Prieto, que se negaban a constituir a comisión parlamentaria do Estatuto de Autonomía Galego.

Intervención de Picallo relatada por "A Nosa Terra":

O deputado galego Ramón Suárez Picallo ocupa a tribuna dos oradores dicindo, que viña de Chile coa mesma ilusión que no ano 31 machou a Hespaña para loitar polas libertades de Galiza. Indica que o Estatuto Galego é unha arma psicolóxica para a reconquista da República e para os galegos que loitan en Hespaña. Ten un recordo para os que formaron parte da Comisión que fixo entrega do Estatuto, ao entonces presidente das Cortes señor Martinez Barrio, e que hoxe son mortos por que para Franco o ser autonomista é tamen un delicto. Con moi bo acerto, sinala que a soberanía non pode tomarse a vontade. Si se ademite a vixencia das instituciones republicanas, coa da Constitución hai que ademetir a dos Estatutos. "Se dubidamos da legalidade dos trámites cumplidos polo réxime republicano encol do noso Estatuto, pomos tamén en tea de xuizo a nosa legalidade.

Di máis adiante que os que non aportan armas para a conquista, non queren a conquista, e pide que non lle neguen as ferramentas para elo, como tal sería para os galegos a Comisión do Estatuto. (O deputado prietista Longueira interrompeu airadamete).

O señor Picallo contesta: *Eu non esquezo aos que me votaron e polo que se me votou, e non sei se vostede o ten esquecido*. Remata incitando á minoría prietista a cumprir co seu deber integrando a Comisión de Estatuto.

Despois do discurso de Picallo, distintas intervencións apoiaron a sua posición logrando a conformación da mencionada comisión. A cal quedou constituida entre outros coa participación do polémico Indalecio Prieto, Manuel Portela Valladares e en representación do grupo galeguista, Elpidio Villaverde.

Picallo e Castelao, aproveitaran a sua estada en México, para contactar cos galeguistas exiliados, e fundar a Irmandade Galega neste país. Contando para elo coa colaboración de Elixio Rodríguez, Roxelio Rodríguez de Bretaña e Marcial Fernández entre outros. A delegación galeguista durante uns días sepárase, xa que Castelao diríxese a Nova Iorque para conferenciar co presidente do Governo basco.

A presenza de Castelao en Bos Aires e a recente creación do Consello de Galiza xenera un importante entusiasmo entre os antifranquistas. Un sin fin de actos recordatorios, mítins, asembleas e banquetes realizanse co fin de nuclear á colectividade galega. O 28 de xuño de 1946, celébrase en Bos Aires, o 10 aniversário do Estatuto de Autonomía. Máis de mil persoas deronse cita, nun restaurante do barrio de Retiro. O acto comezou baixo a presidencia de Castelao e acompañado polos demais membros do

Consello de Galiza. Estaban presentes, institucións galegas e representantes de nacionalidades irmás. Ao comezar o acto, o Secretario Xeral da Federación de Sociedades Galegas, o Señor Alonso Pérez, achegándose a Castelao, agasallao cunha fermosa bandeira galega bordada en ouro, para que sexa izada en Galiza, o día que recupere a súa liberdade. Castelao emocionado, fará uso da palabra.

Fernández del Riego visita Bos Aires

A mediados dos anos cincoenta, comezan a profundizarse as relacións entre os intelectuais que residen en Galiza coa emigración galega. En 1954 chega Fernández del Riego invitado polo Centro Galego. Picallo quen se atopaba pasando unha tempada en Bos Aires reúnese con del Riego e o Consello de Galiza. Naquel primeiro encontro entre compañeiros, que a guerra civil dividira xeográficamente, estaban: Alonso Ríos, Manuel Puente, Rodolfo Prada, Perfecto López e Xosé Abraira. A reunión foi sumamente interesante, xa que esta, era a primeira oportunidade de debater, entre os dous sectores do galeguismo, os seus puntos de vista sobre o presente e futuro de Galiza. Del Riego nesta reunión reiterou na posición culturalista e posibilista do grupo "Galaxia".

Picallo dirá despois deste encontro:

Recoñecemos e respectamos as circunstáncias, duras e difíciles, que obrigan aos nosos irmáns da Terra a ser "realistas" e "posibilistas" na orde política. Pero non podemos aceptar que nós desenvolvéndonos con libertá para aituar dacordo os nosos afáns póliticos a prol da libertade da Patria, exeitemos as nosas aituacións, coma si nós vivísemos nas mesmas circunstancias adversas en que eles viven alá.

Eles consideran que eiquí perdemos o diñeiro en celebrar efemérides inaituales, politicamente: Aniversario do Plebiscito, mártires e homenaxe a Castelao político. Comparten a ademiración universal por Castelao artista, home de ben e patriota vertical consustanciado historicamente coa sua terra, mais consideran a aituación política de Castelao como circunstancial, aneidótica da súa persoalide. E nós, ademáis das outras facetas da sua grandeira vida, queremol-o, ademirámol-o e honoramos a sua memoria, como lider e conductor político.

Nós non facemos dogma intranxibel, das doutriñas políticas de castelao, nin dos principios do Estatuto autonómico, nin do orden xurídico repúblicano do 36. Nin facemos dos nosos mártires ben amados un feito estático. Ises son para nós fito e referencia histórica, que polo seu valor espiritual fanse en nós dinámica viva para ollar cara adiante. Nós tampouco sabemos como será a saída política do drama liberticida que sofren os pobos ibéricos. Pero temos o deber de saber o que quer Galiza nise intre. E de

loitar políticamente para que Galiza non teña que axeitarse ás circunstancias senón que sexan as circunstancias as que axeiten ó sentir i-o pensar de Galiza.

1956. I Congreso da Emigración Galega

A constitución do Consello foi un paso moi importante para defender os dereitos nacionais de Galiza. Tamén tivo unha destacada repercusión nese senso a formación de Galeuzca e a constitución en varios países do mundo das Irmandades Galegas. Todos os xeitos organizativos eran necesários para xuntar forzas contra a ditadura. Por iso o Consello lanza a idea de facer un grande congreso que xunte aos máis amplos sectores antifranquistas. É así como se convoca en Bos Aires nos Salóns do Centro Asturiano o I Congreso da Emigración Galega, do 24 ao 31 de xullo 1956.

Entre os asistentes a este evento, atopábanse. Ramón Suárez Picallo, Emilio González, de Nova Iorque; Xerardo Álvarez Gallego, e Maximino Matalovos, de Cuba; Marcial Fernández; Rodríguez de Bretaña y Francisco Comesaña, de México; Xosé Velo, de Venezuela; Lois Tobío y Martínez Castro de Uruguai.

O Congreso tiña programas con distintas actividades paralelas, o día 28 de xullo, realizouse no Pazo Galiza, do Centro Lucense, un xantar en conmemoración do cen aniversário, do Banquete de Conxo. Enrique Pampillón e Carlos Abraira foron os estudantes encargados dos brindes, rematando o simbólico "Xantar" cos discursos de Xosé Velo, Marcial Fernández, Emilio González, Álvarez Gallego, Xoan Martínez Castro e Ramón Suárez Picallo.

Consello de Galiza

Coa morte de Castelao Antón Alonso Ríos, Ramón Suárez Picallo tomará as rendas políticas do Consello de Galiza.

A distancia xeografica de Bos Aires en relación aos lugares onde se decidían os acontecementos do Estado español, facía moi difícil este labor. As políticas de negociacións pasaban por México ou París. Mentres, as forzas políticas do exilio de ámbito estatal creaban distintas alianzas ou frontes políticas antifranquistas.

Entre os exiliados galegos residentes en París estaba o republicano coruñés César Alvajar Diéguez, quen enviou en distintas oportunidades ao Consello de Galiza a proposta de nomear a un delegado do Consello en París, co obxectivo de incorporar a presencia galega nas institucións unitarias de resisténcia e difundir o pensamento deste organismo galego. As dificultades coas que se

atopaban eran o illamento do Consello, a incomprensión das forzas estatais españolas e a inexisténcia dun partido político galego, xa que as Irmandades Galegas creadas despois da decisión de Castelao de disolver o Partido Galeguista, non era un partido senón un mobimiento patriótico onde estaban as distintas forzas de carácter galego. Castelao dicía que en tempos nos que non había eleccións non era necesário un partido político. A pesares destes argumentos as outras forzas esixían un interlocutor político para a integración no "Pacto de París" de onde saiu a Unión de Forzas Democráticas, e o Consello Federal Español do Mobimento Europeu.

Nas deliberacións do I Congreso da Emigración Galega debatiuse a proposta de Alvajar, a cal pola sua trascendéncia foi remitida ao Consello de Galiza, autorizando a Picallo para que instrumentase os medios para concretala. En distintas cartas entre ambos coruñeses, Picallo argumentou, porque había que desestimar a posibilidade de que o delegado fora de América ou do interior de Galiza. Polo cal a proposta de todos os membros do Consello de Galiza foi que fose o próprio Alvajar o delegado en Europa. Neste debate epistolar diralle Picallo en relación á posibilidade de que fora un representante do interior de Galiza:

Agora, o problema é o da persoa que ostentaría a dita representación. Non coido que poida ir de Galiza por dúas razóns: 1º- Porque o noso grupo de Galiza está traballando marabillosamente na orde intelectual e cultural; pero, no que se refire a política están un pouco na lúa; non ademiten "nin esto nin aquelo", i-agardan a vel-as vir, n´unha aitatude cuase que de nihilismo político; é nos necesitamos xentes con aititudes afirmativas e positivas, políticamente falando.

O 28 de febreiro de 1958 coas asinaturas de Suárez Picallo, Alonso Ríos e Elpidio Villaverde asinase a acta do Consello de Galiza onde se crea a representación galega en París e nomease delegado a Cesar Alvajar. A sua misión era representar a Galiza ante o governo republicano e os governos no exilio de Euzcadi e Catalunya. A própria acta sinala que *O Consello prégalle á Irmandade Galega que, no seu caraiter de entidade específicamente política e patriótica, dos galegos, no eisilio, lle conceda ó devandito D. César Alvajar, tamén a sua representación, perante os paridos políticos, organizacións sindicales no mesmo senso desde París.*

As dificultades impostas polos socialistas en aceptar a representación de Galiza no Pacto de París fixo que Picallo e Alvajar cambiaran de táctica deixando temporalmente de presionar e centraron os esforzos en ingresar no Consello Federal Español do

Mobimento Europeu que a fins de 1958 presidía Salvador de Madariaga.

Coa renuncia de Félix Gordón Ordás, o presidente da República Martínez Barrios nomeou ao xeneral Emilio Herrera presidente do Governo. A política exterior de Picallo e o eficiente labor de Alvajar comezan a dar os resultados que imperiosamente Galiza necesita. Coa conformación da nova equipa de Governo é nomeado Jesús Canabal coma ministro plenipotenciario do Governo da República para toda a América do Sul. Jesús Canabal era un destacado empresario galeguista que residía no Uruguai, o seu vencello directo co Consello de Galiza e a súa pertenza á masonería a cal pertencían Martínez Barrios e o próprio Alvajar facilitaron este nomeamento.

A representación galega foi aceptada definitivamente no Consello Federal Español do Mobimento Europeu, nunha reunión presidida por Rodolfo Llopis, coa asistencia de Julían Gorkin, independente; Martínez Parera, do PSOE; Pascual Tomás, UGT; Irujo e Landáburo, PNV; Maldonado, ARDE; un galego e un catalán do interior e Javier Alvajar (fillo de César Alvajar en representación das Irmandades Galegas).

Posteriormente através dunha xestión realizada por José Maldonado presidente de Acción Republicana Democrática Española (ARDE), xestionouse a entrada con plenos dereitos na Unión de Forzas Democráticas Españolas.

O 1 de xaneiro de 1962 morre de súpeto en París o presidente da República española no exilio, D. Diego Martínez Barrio. Inmediatamente asume o seu primeiro vicepresidente, das Cortes republicanas, Luis Jiménez de Asúa. O novo presidente encarga a Claudio Sánchez Albornoz a tarefa de formar un novo Governo. Con estas designaciones nomease un Governo inconsulto, carente de vocación autonomista que levaría ao Governo republicano ao fracaso e a sua posterior desaparición.

O exilio republicano galego na Venezuela, México e os EE.UU.

Venezuela

Lonxe da ampla apertura mexicana aos exiliados republicanos, Venezuela limitou inicialmente o ensaio, por recelos ideolóxicos e relixiosos, aos nacionalistas bascos, por ser profundamente católicos. A causa da República española non pudo abrirse a toda Venezuela coma causa democrática. A nova Constitución Nacional venezuelana de xullo de 1936 dicia no seu artígo 32, 2º, inciso 6º:

...se consideran contrarias á independéncia, ao xeito político e á paz social da Nazón, as doutrinas comunista e anarquista; e os que as proclamen, propaguen ou practiquen serán considerados coma traidores á Pátria e castigados conforme ás leis.[2]

Aqueles que chegaban exiliados, ademáis de republicanos eran considerados tanto por mexicanos coma por venezuelanos simplesmentes: españois, sendo os bascos os únicos que entraban cunha identificación nazonal distinta.

Os galegos deixan de ser españois no exilio cando fundan, antes que os cataláns, o 9 de febreiro de 1945 o republicano *Lar Gallego*. Á inauguración aisitiu Rómulo Gallegos quen recordou os seus dias de exilio na Galiza e que depois, na súa toma de posesión coma presidente en 1948, terá un lugar reservado para os seus amigos republicanos. Así, as bandeiras galega, venezuelana e republicana serán as únicas que estarán presentes neste Lar, que a diferenza do Centro Gallego e a Casa Galicia terá un único sentimento repúblicano.

Parte importante e presidente deste Lar foi Xosé Velo Mosquera, se cadra a figura máis relevante do exilio galego republicano neste país. Velo Mosquera tiña no Lar a academia Castelao e fora un dos impulsores da fusión dos tres centros galegos. Hoxe, na Irmandade Galega o colexio Castelao, do cal foi diretor Celso Emilio Ferreirio, é herdeiro da académia de Velo.

Velo receberia na súa casa ao tamén exiliado serodio Xosé Sesto que vivirá en Caracas até a súa morte en 1998 e hoxe o seu fillo, Farruco Sesto Novás, é viceministro de cultura da Revolución Bolivariana. Fundará Velo o DRIL (Directorio Revolucionário Ibérico de Liberación) xunto aos galegos Soutomaior, Alberto Fernández Mezquita, e o xornalista Julio Formoso co portugués Galvão. O DRIL levará a cabo o primeiro secuestro de carácter político dunha nave en altamar, cando secuestran o "Santa Maria" coa intención de sublevar ás colónias africanas e chamar a atención do mundo verbo as sanguinárias ditaduras de Franco e Salazar.

Jânio Quadros, presidente do Brasil, asilaría aos secuestradores, morrendo Velo en São Paulo e Soutomaior volveria a Venezuela realizando un labor político intenso en Cambodia, Laos e na China.

En 1945 a Junta Patriótica Revolucionaria presidida por Rómulo Betancourt, recoñece á República española coma única lexítima para ter representación diplomática na Venezuela.

O lucense exiliado Jesús Vázquez Gayoso, doutor en Dereito pola universidade de Madrid e A Havana foi nomeado cónsul da República ante as autoridades venezolanas.

Entre os exiliados galegos temos:

- Fabián Barros Cela. Nado en 1913 en Vigo. Membro da CNT. Cinco anos na cadea despois da guerra. No castelo de Montjuïch foi testemuña do asasinato de Compayns.
- José Domínguez Benavides. Nado en Ponteareas. Cónsul da República española na Franza (Niza). Contratado en 1941 para dirixir un xornal na Venezuela. Casa coa poetisa Ida Gramcko e marcha sendo ela diplomática cara Moscova en 1949. Volve cando é derrocado Rómulo Gallegos e loita na clandestinidade.
- Fernando Cuenca. Vigo 1918. Capitán republicano. Presenciou as negociacións de rendición notificandoas ás forzas na estrada de Estremadura. Agachado en Madrid fuxe a México e en 1947 chega a Venezuela.
- Juan Cuenca Estevas. Ourense 1914. Milita nas Juventudes Socialistas. Realiza traballos de intelixencia. Condenado a morte. Fuxe e chega a Venezuela en 1952. Abre a libraria "Europa".
- Maria Teresa Cuenca de Tejero. Vigo 1913. Secretária de Indalecio Prieto e do ministro do Aire Hidalgo de Cisneros. Reclamada radialmente polo réxime de Franco fuxe a Franza en 1940 e posteriormente chega a Venezuela. A desaparición por parte da policia do seu fillo fixo dela unha figura pública. Traballaba no IVSS coma secretária e moraba na urbanización Los Caobos. O su fillo, Alejandro, nado en 1940, chega a Venezuela en 1957. Militante da Juventud Comunista, en 1967 é detido nunha rúa céntrica polo Servizo de Intelixéncia das Forzas Armadas. É desaparecido e presumibelmente morto por mor das torturas.
- Ángel Feijoo. Nado en Tamalexos, Ourense, 1914. Fuxe o 10 de agosto de 1936. Detido en Portugal volve fuxir e permenece agachado 13 meses. Con identidade falsa chega a Venezuela. Perteneció a Acción Republicana Democrática Española e foi presidente da Irmandade Galega.
- Mario Granell, nado en A Coruña. Fuxe nun barco de pesca cara Franza. Pintor. "Estampas amargas; vivencias de una guerra civil". Morrre en Vigo en 1991.
- Joaquín Insua. A Coruña, 1920. Combate até o final da guerra. Colabora coa resisténcia e fuxe en febreiro de 1942 cara México e en decembro do mesmo ano cara Venezuela.
- Leoncio Jaso-Roldán, Vigo, 1903. Chega en 1939, médico da sección de cardioloxia. Traballa con José Sánchez-Covisa.
- José Pardo Gayoso, A Coruña, 1902, médico pediatra. Contratado en 1939. Subdirector de Hixiene Materno-Infantil da Dirección de Sanidade da II República.

- Isolino López García, nado o 6 de xaneiro de 1886. Masón, chega a Venezuela dende Cuba, foi bibliotecário da Biblioteca da Irmandade Galega de Venezuela.
- Alberto de Paz y Mateos. Fuxe a Franza en 1939. Campo de concentración de Argelès sur Mer. Trata en Madrid a Alberti, Bergamín, Buñuel, Dalí... República Dominicana até 1945 cando chega a Venezuela. Pai do teatro venezuelano.
- Alberto Puente García. A Coruña 1918. Militante comunista. Tenente de metralladores na Fronte de Teruel. Internado nun campo de concentración. Detido en A Coruña e ferido de bala cando tentaba escapar en 1941. Condenado a morte, a sua pena é comutada por 30 anos. Sae baixo vixiláncia e fuxe cara Franza. Mmbro do Comité Central do Partido Comunista de España en París. Organiza aos obreiros españois en Bélxica, Países Baixos, Alemaña e Suiza. Marcha a Venezuela en 1968 coma apátrida casado coa psicóloga venezuelana Ilena Recagno.
- Alberto Fernández Mezquita. Sindicalista, militante do POUM. Tenta fuxir coa súa noiva, a pintora Maruja Mallo e son detidos na fronteira portuguesa. Detido e torturado este xornalista fuxe a Venezuela na década dos 40 grazas a súa amizade co político venezuelano Gonzalo Barrios. En 1948, no golpe de Estado a Rómulo Gallegos e o primeiro detido no pazo presidencial de Miraflores, onde traballaba, polos militares debido a súa condición de perigosidade por ser exiliado republicano. Marcha cara o exilio en Cuba, onde coñece ao que despois seria gran amigo seu Simón Alberto Consalvi, e volven a Venezuela en 1958. Desenvolvese na embaixada venezuelana en Belgrado entre os anos 1962-1965 co embaixador Simón Alberto Consalvi. Mezquita é curmán do xornalista Augusto Assía co que manterá relación epistolar.
- José Mosqueira Manso: capitán republicano da mariña mercante. Fuxe en 1937 cara Dominicana e chega a Venezuela en 1941. Aparece na novela de Cela "La Catira".
- Mario Granell, pintor. Erroneamente se di del nos manuais sobre o exilio que foi profesor de literatura en Nova Iorque. Nunca estivo nos Estados Unidos. Fuxido a Franza nun barco de pesca dende A Coruña, viviu os derradeiros anos da súa vida en Vigo.
- Manuel Gallego González "Manolo Gallego". Nado en Incio, Lugo, foi comisário da defénsa antiaérea no Ebro e Catalunya. Ascendido a comisário de Brigada por méritos de guerra. Internado nun campo de concentración francés foi o secretário xeral do Partido Comunista de España na Venezuela até a sua

morte. O seu sobriño, co mesmo nome, permaneceu dous anos exiliado no Uruguai debido a un atentado á Fosforera (fábrica de mistos(do que foi culpado (sen probas) Manolo Gallego, recaíndo toda a responsabilidad no seu sobriño que tivo que asilarse na República Oriental do Uruguai.

- Manuel Rodríguez Pérez, guerrillerio durante a posguerra. Nado en Cabanas chega a Venezuela dende Franza en 1946.
- Pepe Velo, nado o 21 de abril de 1916 en Celanova o seu pai fora o alcalde Lino Velo Castiñeiras. Fuxe a meiados da década dos 40 a Portugal, e de Lisboa viaxa a Nova Iorque e dista cidade vai a Venezuela. Presidente do Lar e representante dos galegos no I Congreso da Emigración Galega, Bos Aires 1956. Director e fundador do DRIL (Directorio Revolucionário Ibérico de Liberación) realiza con Sotomayor e os fillos de ambos, Victor e Federico, o primeiro secuestro dun barco con fins políticos: O secuestro do barco portugués *Santa Maria*. Morre en São Paulo.
- José Fernando Fernández Vázquez, Comandante Soutomayor, nado na Pobra do Caramiñal en 1904. Escritor, militar, loitou no maquis durante a invasión alemá a Franza. Agregado naval na embaixada republicana en París polo PCE. Chega a Venezuela en 1948. Secuestra o Santa Maria. Viaxa por Cambodia, China e Laos. Escritor prolífico sobre temas que van desde interpretacións do marxismo até vivécias persoais.

México

Chegou cargado de nenos o "Mexique", en xuño de 1937 a Veracruz. Estes "nenos de Morelia" foron pronto coñecidos por mor do coro que fundaran.

O SERE (Servizo de Evacuación de Republicanos Españois) comezou a elaborar coa embaixada mexicana listaxes en París de persoas a evacuar. Este servizo, por encargo de Negrín, estaba baixo a dirección do que despois se exiliaria en México o pontevedrés Bibiano Fernández Osorio-Tafall.

O 13 de xuño 1939 chegaba de Franza ao porto de Veracruz o *Sinaia*, ponto de inicio da chegada de exiliados republicanos a México. O Sinaia partiu do porto de Séte con 1.620 refuxiados dos campos de concentración franceses. Destes, 81 eran galegos, como Lorenzo Varela.

Entre estes 81 refuxiados galegos o méxicano Héctor García lembra aos irmáns Julio, Francisco e Cándido Souza fotografos e fundadores anos despois da axéncia gráfica máis importante de Latinoamérica: "Por fin: españois que non viñan a conquistar,

torturar e explotar, insultar, roubar, enganar; eran brancos, louros, de ollos azuis, falaban español con 'zeta' e chegaron a Veracruz por barco. Non se fixeron adourar e menos temer. Homes de carne e óso, españois, pero non gachupines".[3]

O presidente republicano Juan Negrín agardaba no peirao aos republicanos exiliados.

México, grazas ao seu presidente Lázaro Cárdenas, foi o primeiro lugar onde puderon chegar os refuxiados dende unha Franza que entraba en guerra e un mundo hostil que non quería saber ren de "roxos altamente perigosos".

Chega despois o *Ipanema* no que vai Rogelio Rodríguez de Bretaña, o xornalista radiofónico de máis sona en Mexico, combatente no Batallón Galego de Enrique Lister, Elixio Rodríguez, o aviador e autor do libro de memorias "Matádeo mañá", Serafín Ferro o poeta a quen Guerra da Cal e Luis Cernuda dedicaran poemas, Andrés Valín. Outra vez o Mexique, o Nyasa, o Santo Domingo e o vapor Cuba.

A pegada da emigración galega en México ten un valor cultural e político de carácter, ás veces, individual e outras de carácter coleitivo. Á chegada dos exiliados galegos a México xa existía o Orfeón Gallego fundado en 1911 e a Unión Cultural Galega. Estes fundan o *Centro Gallego de México*, proxectado en 1939 e constituído o 19 de novembro de 1948.

Vieiros revista de la Galicia infinita y universal (1959-1968)

Mención especial merece a revista Vieiros dos exiliados galegos en México. Editada polo *Patronato de Cultura Gallega de México*. O seu diretor foi Luis Soto Fernández, Carlos Velo e Florencio Delgado Gurriarán. Arturo Souto no asesoramento artístico e Juan López e Lis Soto coma tradutores dunha revista escrita na súa totalidade en idioma galego.

"Cancioneiro da loita galega", 1943, foi publicado polo Partido Galeguista en México, baixo o denominador comun do nacionalismo galego e a loita contra a dictadura franquista. Responsábel da edición foi Florencio Delgado.

Exiliados galegos en México

Foron miles os galegos exiliados. Santiago Genovés, Ourense 1923, antropólogo físico. Lorenzo García Méndez, A Coruña, 1901, técnico do Banco de España.

- O violinista ferrolán Jesús Dopico Barreiro, considerado coma un dos máis importantes músicos da história de Galiza. O pontevedrés, 1913, Julio Sanz Sáinz, fundou a editorial

Labor Mexicana, director xeral de edicións en español de Mac Graw Hill.

- Pedro Martul Rey, de Rodeiro, 1909, director do Instituto Hispano-Mexicano Ruiz de Alarcón.
- Arturo Souto Alabarce, fillo do pintor Arturo Souto. Biologo e literato. Escritor prolífico. Nos anos 80 volveu a España. Estivo un mes, retornou a México e non volveu máis. O ferrolán, 1928, Victor Rico Galán, poeta, ensaísta e o su irmán, 1929, Fernando, filósofo, editor, traballou tamén coma xefe no Instituto Cubano del Libro de 1966 a 1972.
- Laureano Poza Juncal, pontevedrés, químico. Investigador brillante de la urotropina e o gluconato.
- O santiagués. 1908, José Seijo García, esposo da escritora e xornalista Concha Castroviejo. Benjamín Balboa, subsecretário de Marina. Enrique Varela Castro, o xenro de Xasares Quiroga.
- O coronel de enxeñeiros Ramón Valencia.
- Concepción Álvarez Pazo, mestra en Pontevedra. José Vieitez de Soto, mestre nacional.
- Manuel Venerando Portela, membro da redacción da revista “Saudade”. Adolfo Vázquez Humasqué, diretor xeral do Instituto de Reforma Agraria da República española.
- O arquitecto coruñés José Caridad Mateo, construiu casas, fábricas, laboratórios e as bóvedas do Centro Galego de México.
- Hermenegildo Losada, médico. Antonio Fernández Carnicero, médico, membro de FOARE (Federación de Organismos de Axuda aos Republicanos Españois).
- Antonina Fernández Armesto, A Mezquita, 1908. Unha das primeiras mulleres farmaceuticas en Santiago.
- José Bernárdez Gómez, redondelán, 1924 Fundador do servizo cirúrxico da clínica Nº8 e despois xefe da mesma.
- O fillo do poeta Ramón Cabanillas. Ramiro Isla Couto, María Luisa Viqueira, filla de Xoán Vicente Viqueira. Traballou no prográma radiofónico “La hora de Galicia”.
- Luis Soto, abandona a República con Castelao en 1938. Funda o Patronato de Cultura Galega de México, do que sería secretário xeral. Fundador da UPG. En 1976 sae da UPG e funda o Partido Gallego del Proletariado e máis tarde Galicia Ceibe.
- Rafael Dieste quen entre 1953 e 1954 traballará nas aulas no Instituto Tecnológico de Monterrey.
- Uxío Souto, escultor e pintor de Cuntis. Arturo Souto, pontevedra, 1902.
- A editorial Fondo de Cultura Económica, fundada por republicanos españois contou entre un dos seus mási grandes tradutores co galego Wenceslao Roces. Tradutor ao español

dende o alemán e o ruso de obras políticas e filosóficas do pensamento universal nunca antes verquidas á língua galega.

- Alejandro Finisterre, funda a revista Ecuador 0º, 0′,0″ que traslada a México en 1956.
- O cineasta vigués, 1935, Demetrio Bilbatúa Rodríguez.
- Bibiano Fernández Osorio-Tafall. Rematou a guerra coma comisario xeral do exército da República. Presidente do comité central do Estatuto de Autonomía de Galiza. No exilio foi funcionário da ONU através do mundo e profesor universitário en México.
- Carlos Velo, 1909, Cartelle, Ourense. Xunto a Buñuel foi o cineasta estranxeiro máis importante. Delegado do Consello de Galiza en México, funda o Patronato de Cultura Galega, na fundación da Unión do Povo Galego e realiza o seu primeiro número "Terra e tempo".

O exilio galego nos Estados Unidos

Antecedentes:

Foran dende os Estados Unidos a Brigada Abraham Lincoln a loitar pola liberdade e legalidade da II República española. Non só os Estados Unidos foran lugar de refuxio para milleiros de exiliados republicanos, senón que foi a pedra angular dunha posíbel política de illamento do réxime ditatorial de Franco á caida dos réximes feixista e nacionalsocialista na Itália e na Alemaña respectivamente.

Acabada a guerra civil, os EE.UU recebiron, entre moitos outros, á delegación basca encabezada por Galíndez. A relación do Governo basco no exilio co nortamericano para aqueles datas reflicte a especial situación dos exiliados republicanos e as circunstáncias históricas de ambos lados.

Para o ano 1939, o ditador español Francisco Franco Bahamonde era un inimigo en potencia. Franco coa sua política de alianzas cos réximes totalitários enfrontábase abertamente ás democrácias occidentaís, Franza, Grande Bretaña… Estados Unidos.

O desenvolvemento da guerra, e a alianza entre os EE.UU. e a Unión Soviética para rematar coa agresión alemá e italiana, osixenaba a esperanza dunha derrota do feixismo, e polo tanto do franquismo através das potencias aliadas occidentais democráticas.

Esta derrota futura restabeleceria o réxime democrático e a República no Estado español. O Governo basco no exilio francés recebiu cartos do norteamericano e mantiña as esperanzas abertas dos bascos e galegos no exilio cara as súas circunstáncias e o termino do exilio.

O desenlace da caida dos réximes totalitários foi a guerra fría e a búsqueda do Governo norteamericano de "amigos fiábeis" contra o comunismo internacional. A aperta entre Franco e Eisenhower en 1956 asasinou o soño de esperanza dos demócratas republicanos españois ao longo do mundo e rachou as relacións de amozade entre o Governo norteamericano e as diversas representacións republicanas ao longo do mundo.

Un comunista aparecía entre calquera sospeitoso de non loitar abertamente a prol das ideas de extrema dereita desa longa "caza de bruxas" no que se converteu os EE.UU do macartismo.

O exilio neoiorquino

Existia en Nova Iorque unha das colonias galegas antifeisxista e antifranquista máis militánte. En 1936 constitúe a Fronte Popular Antifeixista Galega, concentrada na axuda á República e aos persoeiros galegos que loitaban a prol da legalidade do Estatuto de Autonomia de Galiza. Esta Fronte, agrupou no seu seo a todas as sociedades españolas de Nova Iorque.

En 1938 a Fronte Popular Antifeixista Galega unvita aos deputados galegos Castelao, Picallo e Osorio-Tafall para que fixesen propaganda dentro dos Estados Unidos a prol da II República española en varios estados da Unión. Os galegos dos Estados Unidos axudaron con personal médico e sanitário. Diñeiro e fletaron varios buques para levar refugiados españois a Santo Domingo, México e Chile.

No ano de 1940 a sede da Fronte Popular Antifeixista Galega é vítima dun incéndio, e mudase a 119-125 East 11th Street co nome de Casa Galicia de Nova Iorque. Encontrábanse na cidade residindo Castelao, que agasallara á colonia co seu óleo dunha muller cunha fouce e unha estrela, o historiador Emilio González López e Basilio Álvarez que remataria os seus dias en Tampa, Florida.

Marcha Castelao cara á Arxentina despois duns meses de exilio nos EE.UU. A sua tradutora, moito despois será delatada coma unha espía do FBI. Castelao realiza os seus sonados debuxos de negros de Harlem e Brooklin. As suas chinesas neoyorquinas son da mesma época.

‣ O poeta ferrolán Guerra da Cal, membro das Milicias Gallegas, colaborador de Nova Galiza e combatente na fronte de Toledo. Doutor pola universidade de Columbia e profesor da de Nova Iorque. A primeira tese nos EE.UU. verbo literatura portuguesa foi feita por el. O profesor Ramón Martínez López, o amigo de Borges que segundo el sufría dun so defecto "ser tan nacionalista".

- José Rubia Barcia Emilio Gónzalez López, Otero Espasadín Xerardo Álvarez Gallego foron algúns dos persoeiros máis importantes exiliados nos EE.UU.
- O músico, pintor e literato Eugenio Fernández Granell, membro do POUM. O pintor pontevedrés Jorge Castillo, 1933, Traballou para o Centro de Gravado Contemporáneo de Xenévra, realizando perto de 300 augafortes e litografías. Expón en 1970 na National Galerie de Berlín. A súa obra está en museos tan importantes coma o Guggenheim de Nova Iorque.

O exilio galego no Rio da Prata (A Arxentina e o Uruguai)

Galiza non pudo celebrar en 1937 o I Centenário do nacemento de Rosalía, foi Arxentina en 1939 quen o faría. Este dado, pequeño, relevante e irrelevante asemade, indica quen levou o facho da galeguidade dende neste século XX que pasou.

Galiza, tal como a coñecemos hoxe, seria impensábel sen a Arxentina e sen Cuba. Galiza debe moito a estes dous países latinoamericanos. Sen Cuba e sen a Arxentina, Galiza non tería moitos dos signos próprios coma nazón, coma país que que pervivira como unidade diferenciada.

En Estado de desenvolvemento perviviu a cultura galega na outra beira do océano. Cando no ano de 1950 aparece a primeira editorial de libros en galego en Galiza, Galaxia, a Arxentina ía anos luz no cultivo e desenvolvemento da cultura galega através de editoriais, de programas de rádio, de teatro, pintura, arte.

Abertamente, a emigración galega na Arxentina participara no desenvolvemento político da República española coa participación dos deputados elexidos pola emigración coma Antón Alonso Ríos e Suárez Picallo.

A obra cultural do exilio galego na Argentina

- Editorial As Burgas (1944). Fundada polo Centro Ourensán de Bos Aires a intención da editorial, a razón do seu nacemento, foi levar ao prelo a primeira edición do *Sempre en Galiza* de Castelao, edición, ademáis, que estivo ao seu cuidado.
- Editorial Alborada (1939). Fundada pola Federación de Sociedades Gallegas, asociación galeguista fundada en 1921. Nesta editorial publicara Plácido Castro, Luís Tobío e Florencio Delgado Gurriarán “Poesía inglesa e francesa vertida ao galego”.
- A Central Galega de Axuda ao Frente Popular Español (adscrita á Federación de Sociedades Gallegas) fixera a primeira publicación en 1939 co gallo do primeiro centenário do nacemento da poeta co libro “Cantares Gallegos”.

- Editorial Atlántida (1942). Dirixia a colección Oro da editorial Rafael Dieste e a sua dona Carmen Múñoz. Nesta colección escribirán exiliados de todo o Estado español, e máis tarde inteletuais arxentinos reprimidos polo Governo de Perón.
- Editorial Botella al Mar (1947). Luis Seoane e Arturo Cuadrado foron os responsábeis desta editorial. Especializada no mellor da literatura universal, o seu derradeiro libro, *La noche espera al alba*, apareceu en 1971.
- Editorial Citania (1957). Baixo a dirección de Luis Seoane naceu esta editorial. O obxectivo primordial foi "engrandecer o nome de Galiza nas repúblicas americanas"". Dividida en cinco seccións, Mestre Mateo, Martín Sarmiento, Herba de namorar, Idacio e Dolmen de Dombate, Citania publicou libros a Isaac Díaz Pardo, *Midas*, o ángulo de pedra; Blanco Amor, *A esmorga*; Emilio González López, *La insumisión gallega: mártires y rebeldes; Ánxel Fole, Pauto do demo*; e a redición de Rafael Dieste de *A fiestra valdeira*. Esta mesma editorial, na colección Idacio, publicara dúas obras ao exiliado galego José Mosqueira Manso, *La cuna gallega de Cristóbal Colón* e *Las tortugas del Orinoco*.
- Editorial Emecé (1939). A obra cultural do exilio republicano galego na Arxentina non estivo nin reducida nin cinguida aos centro galegos que existían dende 1879, coma o Centro Gallego de Bos Aires ou o de Montevideo.En 1939 o exiliado Medina, crea xunto ao galego Álvaro de las Casa a Editorial Emecé. O nome da editorial ten a sua orixe nas iniciais dos apelidos dos dous fundadores. Luis Seoane e Arturo Cuadrado apoiaron inicialmente á editorial, até 1943 cando Seoane retirase debido á publicación dun libro do embaixador franquista na Arxentina pola editorial.
- Editorial Follas Novas (1957). Anisia Miranda e Xosé Neira Vilas foron os fundadores desta editorial-libraria que mantiveron baixo a sua dirección até 1961 cando marchan cara Cuba. Entre os libros publicados, que nun principio pasou con moi pouca glória, está *Memorias dun neno labrego* de Neira Vilas, que co paso do tempo chegaria a ser o libro máis vendido da história da literatura galega.
- Ediciones Galicia, do Centro Galego de Bos Aires (1950). Se cadra a editorial con máis títulos publicados. Publicou a segunda edición do *Sempre en Galiza*, en formato pequeno debido á proibición para a sua distribución na Galiza.
- Editorial Nós (1949). Esta editorial, obra do filántropo galego Manuel Ponte protector do exilio humano procedente da guerra civil, fundouse coa única finalidade de editar o libro *As cruces de pedra na Galiza*. Castelao foi axudado, en todas as súas

necesidades por este home igual de xigante moralmente que Castelao, que ían dende a compra da sua residéncia na rua "general Belgrano" até os máis mínimos requerementos. Igual trato, depois da morte de Castelao, recebiu a sua viúva Virxinia Pereira.

- Editorial Nova (1942). Luis Seoane e Arturo Cuadrado, o primeiro coma fundador e o segundo coma colaborador, traballaron nesta editorial despois de romper relacións coa editorial Emecé. A súa andaina foi de seis anos.
- As revistas *Correo Literario* (1943-1945), *Galeuzca* (1945-1946), *Galicia emigrante* (1954-1958).

O labor cultural da colectividade galega na Arxentina é impresionante e aína descoñecida na súa verdadeira envergadura.

O exilio

Ao remate da guerra civil española, centos de milleiros de refuxiados ocupaban os campos de concentración de Franza. O Governo francés pedirá á sociedade internacional, e máis especialmente á Latinoamerica, a acollida do meirande número de persoas nos países da América do Sul e "inspirándose nas tradicións de hospitalidade intimamente unidas á doutrina internacional do Novo Mundo".

A capacidade de absorción deste continxente de refuxiados políticos republicanos, víase limitada polas normas limitativas da entrada de inmigrantes á meirande parte dos países da América Latina, e pola falla dunha política migratoria que coñecese das necesidades técnicas no ámbito laboral, ou incluso do necesário equilibrio racial tanto nos Estados Unidos coma na América Latina.

O exilio galego republicano, é unha história, aínda por contar. A sua pegada de presencia nos paísese de acollida e a sua pegada de ausencia en Galiza e palpábel.

O dereito á memoria, como diciamos no limiar desta ponéncia, debe ser un dos dereitos fundamentais do ser humano, non para repetir o pasado, senón para evitar que se repita; non para que os vivos sexamos ventrilocuos dos mortos, senón para que sexamos capaces de falar con voces non condeadas ao eco perpétuo da estúpidez e a desgraza.

Notas

[1]Galeano, Patas Arriba. La escuela del mundo al revés. Madrid, Siglo XXI, p.216.

[2]Constitución da República de Venezuela, 1936.

Fontes e Bibliografia

Fontes orais :
Manuel Ponte Regueira "Duende".
Alberto Puente García
Simón Alberto Consalvi
Rafael Uzcátegui
Federico Fernández Ackermann
Lois Pérez Leira
Xulio Formoso
Eliseo Montes
Benxamín Dapena
Manuel Álvarez Quiroga
Eduardo Meilán
Xesús López
Gonzalo Gómez Caridad
Ileana Recagno
Maripaz Matxain
Familiares de José Mosqueira Manso (Corme)
Oliva Fernández, filla de Mario Granell
Farruco Sesto Novás
Xosé Sesto López
Manuel Sesto López
Vasco Szinetar
Xosé Estevez
Óscar Noya
Dulce María de Gallego, viúva de Manuel Gallego.
Jovita Velo (viúva de Pepe Velo)
Lino Velo
Karmele Leizaola
Fontes Documentais:
Arquivo da Irmandade Galega de Venezuela
Arquivo da Casa de España
Arquivo do Caracas Eusko Etxea
Arquivo do Centre Català de Caracas
Arquivo de Manuel Álvarez Quiroga
Arquivo de Simón Alberto Consalvi
Arquivo do ministério venezuelano de Relacións Exteriores
Arquivo de Últimas Noticias
Arquivo de El Nacional
Arquivo de El Universal
Biblioteca Nacional de Venezuela
Biblioteca de la Univerdidad Central de Venezuela

Fontes hemerográficas

Xornais:
El Nacional
El Universal
Últimas Noticias
Crítica
Magazine Español

Revistas:
Momento
Élite
Bohemia

Bibliografía

Constitución de los Estados Unidos de Venezuela, 1936.

FERNÁNDEZ SANTANDER, CARLOS. *El exilio gallego de la guerra civil*, Biblioteca del exilio. Edicios do Castro, 2002.

GALEANO EDUARDO. *Patas Arriba. La escuela del mundo al revés*. Madrid, Siglo XXI, p.216

MARQUÉS SUREDA, SALOMÓ e MARTÍN FRECHILLA, JUAN JOSÉ. *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*. Universidad Central de Venezuela, 2002.

SANZ, VÍCTOR. *El exilio español en Venezuela*, Vol I e II. Ediciones de la Casa de España y José Agustín Catalá. Caracas, 1995.